

УДК: 343:541

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.19>

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Письменська О.В.,

*ад'юнктка Лузанського державного університету
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*

(м. Івано-Франківськ, Україна)

pysmenska.ok@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1837-118X>

Письменська О.В. Суб'єктивні ознаки розбещення неповнолітніх: дискусійні питання.

Статтю присвячено розгляду дискусійних питань, які виникають щодо ознак суб'єкта та суб'єктивної сторони (суб'єктивних ознак) складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 156 КК України (розбещення неповнолітніх). Визначено коло цих питань, пропонується авторська позиція стосовно підходів до їх наукового розв'язання.

Найбільш дискусійними на сьогодні визнано такі питання, пов'язані з суб'єктивними ознаками розбещення неповнолітніх: 1) чи є суб'єкт розбещення неповнолітніх загальним? 2) з якого віку настає кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх? 3) яка особа є суб'єктом розбещення неповнолітніх? 4) яким є зміст вини як ознаки суб'єктивної сторони розбещення неповнолітніх? 5) яким є ставлення суб'єкта розпусних дій до віку потерпілої особи?

Пошук відповідей на порушені питання дав змогу дійти висновку про потребу чітко визначити в КК України вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх (лише повнолітня особа є спроможною усвідомлювати соціальний зміст такої поведінки, як розпусні дії з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку).

Установлена специфіка психічного ставлення особи, яка вчиняє розпусні дії, що характеризується наявністю таких ознак: 1) усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваного діяння (інтелектуальна ознака прямого умислу); 2) передбачення настання істотної шкоди для нормального статевого (сексуального) розвитку неповнолітніх осіб і бажання настання цієї шкоди (вольові ознаки прямого умислу).

Щоб виключити підґрунтя для дискусій стосовно змісту психічного ставлення правопорушника до віку потерпілої особи, пропонується скористатися уже наявним у кримінальному законі досвідом (див. наприклад, п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) та зазначити про завідомість стосовно віку потерпілої особи. З огляду на це, висловлюється пропозиція викласти ч. 1 ст. 156 КК України в такій редакції: «Вчинення розпусних дій щодо особи, яка завідомо для винного не досягла шістнадцятирічного віку».

Ключові слова: кримінальне правопорушення, КК України, розбещення, розпусні дії, суб'єктивна сторона, суб'єкт.

Pysmenska O. The subjective features of minors' corruption: discussion issues.

The article under consideration focuses on discussing issues regarding the subject's features and the subjective side (subjective features) of the composition of the criminal offense under Art. 156 of the Criminal Code of Ukraine ("Corruption of minors"). The range of these issues is determined, and the author's position is offered about approaches to their academic solution.

The following issues related to the subjective signs of minors' corruption are recognized as the most debatable today: 1) is the subject of the minors' corruption general? 2) at what age does criminal responsibility for the corruption of minors come? 3) who is the subject of the corruption of minors? 4) what is the content of guilt as a sign of the subjective side of the corruption of minors? Finally, 5) what is the attitude of the subject of debauchery to the age of the victim?

The search for answers to the raised issues made it possible to conclude the need to clearly define in the Criminal Code of Ukraine the age at which criminal responsibility for the minors' corruption can come (only

an adult is capable of realizing the social meaning of such behavior as debauchery with a person who has not reached the age of sixteen).

The specificity of the mental attitude of a person who commits minors' corruption is established, which is characterized by the existence of the following signs: 1) awareness of the socially dangerous nature of the committed act (intellectual signs of direct intent); 2) foreseeing the occurrence of significant harm to the normal sexual development of minors and the desire for this harm to occur (volitional signs of direct intent).

In order to eliminate the basis for discussions about the content of the mental attitude of the offender to the age of the victim, it is suggested to use already available experience in the criminal law (see, for example, clause 2, part 2 of Art. 115 of the Criminal Code of Ukraine) and to designate the awareness of the age of the victim. Because of this, a proposal is made to set out Part 1 of Art. 156 of the Criminal Code of Ukraine in this version: "Commitment of corruption of minors against a person who is known to the perpetrator to have not reached the age of sixteen."

Key words: Criminal Offense, Criminal Code of Ukraine, Debauchery, Minors' Corruption, Subjective Side, Subject.

Постановка проблеми. Вивчення кримінально-правової літератури дає змогу встановити, що в колі дослідників відповідальності за розбещення неповнолітніх виникає ряд питань полемічного характеру, з приводу яких фахівці висловлюють різні, іноді суперечливі, позиції. З-поміж іншого викладене стосується суб'єктивних ознак зазначеного складу кримінального правопорушення. Їх розгляд зазвичай не викликає істотних дискусій, проте щодо деяких проблем (вік настання кримінальної відповідальності за розбещення неповнолітніх, психічне ставлення суб'єкта розпусних дій до віку потерпілої особи тощо) лишаються прогалини та відсутній консенсус, досягнення якого сприятиме вдосконаленню кримінального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання суб'єктивних ознак розбещення неповнолітніх регулярно розглядають у юридичній літературі. Зокрема, до них безпосередньо зверталися у своїх дослідженнях Л. Брич, Л. Дорош, О. Дудоров, О. Світличний, В. Фурса та інші автори. Проте досі не вирішеною вважається низка дискусійних питань (включаючи зазначені вище), з яких фахівці або не можуть дійти згоди через свою контрверсійність, або відповідні проблеми не знаходять свого однозначного розв'язання.

Формулювання цілей. Метою статті є висвітлення основних дискусійних питань суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України), що постають у науці кримінального права, формулювання з їх приводу авторської правової позиції та пропозицій із удосконалення кримінального закону.

Виклад основного матеріалу здійснюватиметься за принципом формулювання дискусійних питань щодо суб'єктивних ознак розбещення неповнолітніх та їх подальшого розгляду.

Чи є суб'єкт розбещення неповнолітніх загальним? Відповідь на це питання не є однозначною, що зумовлює його дискусійність. Ураховуючи специфіку розгляданого кримінального правопорушення, особливості ознак його об'єкта, треба констатувати, що суб'єктом розбещення неповнолітніх є тільки та особа, яка досягла віку повноліття (виходить, що загальний суб'єкт обмежується за змістом). Саме такий вік (підвищений) розглядається як додаткова спеціальна ознака, що може визначати суб'єкта розбещення неповнолітніх. І хоч ця ознака безпосередньо не зазначена у ст. 156 КК України, але впливає з її змісту: розбещувати неповнолітню особу може лише особа, яка є повнолітньою.

Такий підхід, на наш погляд, маючи в основі фізичні властивості особи у виді її повноліття, сприймається як виправданий, адже враховує, що кримінально протиправний вплив чиниться на особу, яка не досягла віку шістнадцяти років. Отже, зазначена позиція має вплинути на вдосконалення відповідної кримінально-правової норми. Чітке встановлення формалізованої вікової межі кримінальної відповідальності за розбещення неповнолітніх сприятиме забезпеченню правильної його кваліфікації, уникненню свавілля та виправданій економії заходів кримінальної репресії.

Показово, що така пропозиція не є новою, її обґрунтовували інші дослідники¹, а розроблений на сьогодні Робочою групою з питань розвитку кримінального права проєкт КК України станом на 30.12.2022 р. (<https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>) ураховує висловлену позицію, передбача-

¹ Як небезпідставно зауважує О. Світличний, соціальна відповідальність за нормальний фізичний та психічний статевий розвиток дітей має покладатися виключно на дорослих осіб, які повною мірою усвідомлюють шкоду розпусних дій щодо дитини [1, с. 233, 234].

ючи відповідальність за розбещення дитини повнолітньою особою. Крім цього, у суміжній ст. 156-1 КК України, що містить підстави відповідальності за домагання для сексуальних цілей особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, резонно визначений суб'єкт цього кримінального правопорушення як повнолітня особа.

З якого віку настає кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх? З огляду на викладене, викликає також сумнів, що суб'єкт розбещення неповнолітніх характеризується загальним віком настання кримінальної відповідальності (шістнадцять років). Зокрема, не можна погодитися з твердженням, згідно з яким відповідальності за розбещення неповнолітніх підлягає особа, якій виповнилося шістнадцять років на момент вчинення кримінального правопорушення [2, с. 55].

Для того, щоб розбещувати неповнолітнього, особа має досягти повнолітнього віку, тобто більш зрілого віку, який у цьому разі є підвищеним мінімальним (дорослість). Вважаємо, що лише повнолітня особа є спроможною усвідомлювати соціальний зміст такої поведінки, як розпусні дії з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку. Як резонно у цьому контексті зазначає О. Дудоров, усвідомлювати суспільну небезпеку злочину проти неповнолітнього може лише дорослий [3, с. 74]. З повноліттям, а отже, одержанням переваги над потерпілим у віці, доросла людина набуває більш високого рівня зрілості та соціальної свідомості (до досягнення вісімнадцяти років вона не вважається дорослою), що дає змогу по-іншому оцінювати не лише фактичний зміст своїх вчинків, але й їх негативний вплив на статевий розвиток потерпілого.

Відповідну думку аргументовано доводять у юридичній літературі: з огляду на специфіку деяких кримінальних правопорушень, наприклад, таких, як розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України), відповідальність за їх вчинення може наставати лише стосовно повнолітніх осіб, тобто осіб, які досягли вісімнадцятирічного віку, бо за характером цих кримінальних правопорушень їх фактично не можуть вчинити неповнолітні [4, с. 162]. Відстоюючи позицію про те, що суб'єктом розбещення неповнолітніх має бути особа, якій виповнилося вісімнадцять років, О. Світличний слушно зауважує, що особа, яка не досягла повноліття, не має певних знань дитячої та підліткової психології, життєвого досвіду та практичних навичок вводити їх в оману або застосовувати примус щодо справжніх цілей спілкування з ними [5, с. 150]. Отже, не можна визнавати розпусником неповнолітню особу, сфера сексуальної поведінки якої здебільшого є несформованою.

Порушене питання видається надважливим, оскільки правильне встановлення віку настання кримінальної відповідальності за розбещення неповнолітніх є запорукою безпомилкової кваліфікації цього кримінального правопорушення. Ба більше: у процесі розслідування треба довести досягнення особи повнолітнього віку як такого, що утворює відповідну ознаку суб'єкта розбещення неповнолітніх. Вік суб'єкта кримінального правопорушення слушно називають об'єктивним критерієм, чітким, точним, однозначним, адже він виражається в конкретних числах і передбачається в документах (паспорті, свідоцтві про народження, а в окремих випадках встановлюється експертом) [6, с. 184-185].

Яка особа є суб'єктом розбещення неповнолітніх? З огляду на викладене та проведений аналіз ознак суб'єкта складу злочину, передбаченого ст. 156 КК України, складно погодитися з висновком, який робить В.Фурса про те, що таким суб'єктом є «фізична особа – громадянин України, іноземець чи особа без громадянства, яка не має хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки, усвідомлює протиправність своїх дій, керує ними та досягла 16-річного віку» [7, с. 266].

По-перше. Особа може вважатися суб'єктом розгляданого кримінального правопорушення, навіть попри відповідні психічні розлади (важливо, щоб при цьому зберігалась здатність повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними). По-друге, КК України виходить з того, що особа має усвідомлювати фактичний зміст та суспільну небезпеку розпусних дій, а не протиправність цих дій. По-третє, навіть без внесення змін до ст. 156 КК України, з потребою яких погоджується В.Фурса, на сьогодні вік суб'єкта кримінальної відповідальності за розбещення неповнолітніх не може бути менше вісімнадцяти років.

Яким є зміст вини як ознаки суб'єктивної сторони розбещення неповнолітніх? У літературі слушно наголошують на тому, що конкретний зміст вини у юридичних складах кримінальних правопорушень окремих видів визначається в основному у спосіб з'ясування психічного ставлення суб'єкта до об'єктивних елементів юридичного складу кримінального правопорушення [8, с. 135]. Інтелектуальний момент прямого умислу передбачає усвідомлення суб'єктом кримінального правопорушення об'єктивних ознак, що відносяться законодавцем до об'єкта (потерпілої особи) та об'єктивної сторони [5, с. 126].

Для розбещення неповнолітніх зазначене означає потребу встановлення психічного ставлення особи до вчинюваного діяння (розпусні дії), характеристик потерпілого (особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку), об'єкта посягання (нормальний статевий (сексуальний) розвиток неповнолітніх осіб).

Водночас дещо не точним є твердження про те, що суб'єктивна сторона злочину – це психічне відображення його об'єктивних ознак, тобто «психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його суспільно небезпечних наслідків» [9, с. 130-131]. Повністю погоджуємося з тим, що йдеться про усвідомлення особою всіх об'єктивних ознак правопорушення. Сумнівним разом з тим видається зводити ці ознаки лише до діяння та його наслідків (попри наявне законодавче підґрунтя для цього).

Хоча за змістом кримінального закону види умислу чи необережності безпосередньо не впливають на кримінально-правову оцінку вчиненого, але наявність відповідних нормативних положень передбачає, що для визначення суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення конче потрібно встановлювати не лише форму вини, а й її вид¹.

Установлюючи зміст вини у складі досліджуваного кримінального правопорушення, насамперед треба звернути увагу на такі важливі моменти. Перше. Цей склад належить до категорії формальних (суспільно небезпечні наслідки не є його обов'язковою ознакою). Друге. У ст. 156 КК України не описується форма вини, з якою може вчинитися розбещення неповнолітніх, що потребує її з'ясування у спосіб здійснення тлумачення кримінального закону.

Юристи, які здійснювали тлумачення ст. 156 КК України, переконують у тому, що розбещення неповнолітніх може бути вчинено лише з прямим умислом [3, с. 83; 5, с. 184; 11, с. 10]. Проведений нами аналіз складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 156 КК України, підтверджує цей висновок. Розбещення неповнолітніх характеризується виною у формі умислу, а його вид є прямим. Зокрема, ознаки об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення дають змогу встановити, що розпусні дії становлять цілеспрямовану діяльність людини сексуального характеру, які здатні викликати фізичне та моральне розбещення потерпілого. Цілеспрямованість такої поведінки якнайліпше показує, що розпусні дії можуть вчинитися лише з прямим умислом.

Спираючись на нормативні положення про прямий умисел (ч. 2 ст. 24 КК України) та аналіз об'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 156 КК України, можна зробити висновок, що психічне ставлення особи, яка вчиняє розпусні дії, характеризується наявністю таких ознак: 1) усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваного діяння (інтелектуальна ознака прямого умислу); 2) передбачення настання істотної шкоди для нормального статевого (сексуального) розвитку неповнолітніх осіб і бажання настання цієї шкоди (вольові ознаки прямого умислу)².

Яким є ставлення суб'єкта розпусних дій до віку потерпілої особи? У кримінальному праві України, включаючи відповідну судову практику, сформувалася позиція, що особа може ставитися, умовно кажучи, необережно до неповнолітнього (ч. 1 ст. 156 КК України) і малолітнього (ч. 2 ст. 156 КК України) віку потерпілого від розпусних дій. Така позиція зазнає слушної критики з огляду на те, що суб'єкт умисного кримінального правопорушення повинен усвідомлювати кожен з об'єктивних ознак його складу. На цьому окремо наголошувалося вище: інкримінувати особі розбещення неповнолітнього можна лише тоді, коли вона достовірно знала або обґрунтовано припускала, що вчинює розпусні дії з особою, яка не досягла допустимого віку.

¹ У цьому аспекті правильно розв'язується порушене питання у вироку Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області, згідно з яким особа обвинувачувалася у тому, що вона маючи прямий, злочинний умисел, спрямований на вчинення розпусних дій сексуального характеру щодо малолітніх та неповнолітніх осіб, з метою задоволення власної статевої пристрасті та збудження у неповнолітніх та малолітніх потерпілих статевих інстинктів, вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 156 КК України [10]. Як бачимо, у цій ситуації слушно зазначається не лише встановлена форма вини (умисел), а також і його вид (прямий). Має рацію О. Ус, яка зауважує, що встановлення вини, її форми та виду – необхідна умова правильної кваліфікації будь-якого кримінального правопорушення, а вищі судові інстанції неодноразово звертають увагу на потребі ретельного дослідження доказів, що мають значення для з'ясування вини, її форми, виду та змісту [9, с. 131].

² Тут виходимо з теоретичної позиції, згідно з якою безнаслідкових кримінальних правопорушень не існує. Навіть, якщо суспільно небезпечні наслідки не утворюють обов'язкової ознаки складу кримінального правопорушення, вони з позиції норм про вину (23–25 КК України) мають місце в кожному випадку його вчинення, адже йдеться про негативні зміни, які відбуваються в об'єкті кримінального правопорушення. У літературі з цього приводу резонно наголошують на тому, що за будь-якої конструкції складу кримінального правопорушення зміст умислу розкривається через внутрішнє ставлення особи до всіх зовнішніх ознак (включаючи об'єкт правопорушення, який завжди відбиває потенційну або реальну шкідливість діяння), і безпосередньо не зумовлюється типом використаної нормативної моделі [12, с. 85-86].

У тому разі, коли особа не усвідомлювала цей вік, хоча повинна була і могла усвідомлювати його, виключається умисна форма вини, адже ставлення особи до кожної ознаки складу кримінального правопорушення має бути однорідним. Отже, якщо винний припускається сумлінної помилки щодо фактичного віку потерпілої особи, то кваліфікація вчиненого за ст. 156 КК України виключається. Наприклад, ідеться про ситуацію, за якої винний вчиняє розпусні дії щодо потерпілого, який не досяг шістнадцятирічного віку, вважаючи, що за всіма зовнішніми ознаками він уже повнолітній. Факторами, які (зазвичай у сукупності) можуть вводити в оману стосовно справжнього віку потерпілої особи є такі: певні фізичні дані, манера поведінки, перебування у компанії дорослих людей, вживання алкоголю та паління, використання нецензурної лексики тощо. Водночас дослідники застерігають, що не можна робити висновок про усвідомлення віку потерпілої особи виключно на показах правопорушника й не звертати увагу на інші обставини справи, що можуть свідчити про зворотне. Як показав аналіз практики, суди посилалися на достовірні знання віку потерпілої особи – у 42,6 % випадків; самі потерпілі сповіщали про свій вік – у 25,3 % випадків; зовнішній вигляд потерпілих свідчив про їх неповноліття – 13,0 %; поведінка потерпілих свідчила про їх малолітство – 8,7 %, інша інформація давала підстави вважати особу неповнолітньою в 10,4 % [1, с. 235].

Для того, щоб виключити підґрунтя для дискусій щодо змісту психічного ставлення до віку потерпілого, варто скористатися уже наявним у КК України досвідом (див. наприклад, п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) та зазначити про завідомість стосовно віку потерпілої особи. З урахуванням викладеного, чинна редакція ч. 1 ст. 156 КК України могла би виглядати таким чином: *«Вчинення розпусних дій щодо особи, яка завідомо для винного не досягла шістнадцятирічного віку»*.

У цьому контексті слід зазначити, що свого часу О. Світличний висловлювався проти зазначення завідомості у ст. 156 КК України, вважаючи, що такий підхід істотно обмежує інтелектуальний момент прямого умислу розбещення неповнолітніх. На думку вченого, більш вдалою була б вказівка, що «особа знала або припускала» [1, с. 235]. На наш погляд, автор не досить коректно інтерпретує поняття завідомості, наповнюючи сенсом, що йому не притаманний. Завідоме розуміння винним віку потерпілої особи не означає, що така особа точно та достовірно знала про цей вік. Мається на увазі, що досягнення шістнадцятирічного віку не викликає сумнівів з огляду як на те, що особа точно знала про це, так і через обґрунтовані припущення, зроблені на основі комплексу факторів, які з усією очевидністю (поза всяким розумним сумнівом) свідчили про наявність такої обставини. Тож не можна погодитися з думкою про те, що ознака «завідомості» виключає «припущення» як варіант інтелектуального моменту прямого умислу розпусних дій, а вживання у диспозиції норми ознаки «завідомості» суттєво обмежує варіанти суб'єктивного ставлення особи до досягнення 16-річного віку потерпілою особою та виключає припущення як інтелектуальний момент усвідомлення цієї ознаки [5, с. 130].

Потребує окремого розгляду також випадок, коли потерпіла особа досягла шістнадцятирічного віку, однак винний переконаний, що вчиняє розпусні дії стосовно особи, яка не досягла такого віку. Наприклад, можна змодельовати ситуацію, за якої потерпіла особа свідомо повідомляє неправдиву інформацію про свій вік для того, щоб убезпечити себе від зайвих контактів з розпусником. Тобто *de facto* не були вчинені розпусні дії щодо тієї категорії потерпілих, яка визначена у ч. 1 ст. 156 КК України (помилка щодо потерпілого). За таких обставин кваліфікація вчиненого має відбуватися за спрямованістю умислу, а саме як замах на вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку (за правилами фактичної помилки, відповідно до яких умислом винного охоплюється наявність неіснуючої насправді юридично значущої ознаки). У подібних ситуаціях, як резонно стверджує О. Дудоров, виникає юридична фікція, за якої кримінальне правопорушення з повністю виконаною об'єктивною стороною з позиції кримінально-правової кваліфікації прирівнюється до незакінченого [13, с. 212]. Оскільки фактична помилка становить неправильне уявлення особи про фактичні обставини свого діяння, розмірковує Н. Мирошниченко, то її виникнення може впливати на зміст вини. У таких випадках кримінальне правопорушення кваліфікується за напрямом умислу як замах на те кримінальне правопорушення, який винний собі уявляв [14, с. 57].

Висновки. Розгляд порушених у статті дискусійних питань щодо суб'єктивних ознак розбещення неповнолітніх показав стан їх вивчення у царині науки кримінального права, дав змогу висловити авторські ідеї з визначенням оптимальних способів їх розв'язання, включаючи напрями вдосконалення кримінально-правової норми про розбещення неповнолітніх.

Список використаних джерел:

1. Світличний О.О. Суб'єктивні ознаки розбещення неповнолітніх. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2011. № 1. С. 232–237.
2. Авраменко С.М. Розслідування розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 242 с.
3. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практ. порадник. Северодонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. В.Я. Конопельського, В.О. Меркулової. Одеса : ОДУВС, 2021. 472 с.
5. Світличний О.О. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2012. 231 с.
6. Гриненко І. Ознаки суб'єкта злочину як критерії класифікації злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 182–187.
7. Фурса В.В. Загальні ознаки суб'єкта злочину, передбаченого ст. 156 КК України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 264–266.
8. Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України: монографія. Київ: Атіка, 2005. 224 с.
9. Ус О.В. Кваліфікація злочину за ознаками суб'єктивної сторони складу злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Вип. 49. Том 2. С. 130–136.
10. Вирок Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 15 лютого 2022 р., судова справа № 1-кп/130/73/2022. URL zakononline.com.ua/court-decisions/show/103303790 (дата звернення: 10.01.2023).
11. Фурса В.В. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2021. 20 с.
12. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис. Северодонецьк, 2020. 121 с.
13. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: ВАІТЕ, 2014. 944 с.
14. Сучасне кримінальне право України: наукові нариси: монографія / за ред. Н.А. Мирошніченко, Є.Л. Стрельцова ; передмова С.В. Ківалова. Одеса: Юридична література, 2017. 488 с.